

Др Божо Мауар

ДЈЕЛАТНОСТ СРПСКЕ ОПОЗИЦИЈЕ У МОСТАРУ У ПРВОЈ ФАЗИ БОРБЕ ЗА ВЈЕРСКО – ПРОСВЈЕТНУ САМОУПРАВУ*)

1. Жалба мостарских Срба против система аустроугарске окупаторске власти

Систем управе уведен након окупације Босне и Херцеговине 1878. године створио је опште незадовољство код становништва, али се није могло, с обзиром на моћ и средства новог окупатора у односу на ослабљену Турску, испољавати одмах оружаним акцијама. Зато су кориштене легалне методе отпора, при чему се најчешће позивало на међународне обавезе Аустро-Угарске које је преузела на Берлинском конгресу, затим на царска обећања дата приликом окупације и сл. истичући увијек у захтјевима и молбама, бар формално, да је цар праведан, али да чиновници и систем управе не ваљају. Средишта овога отпора биле су српске црквено-школске општине (ЦШО), тада једине организације кроз које се испољавао вјерски, просвјетни, културни и цио друштвено-политички живот босанскохерцеговачких Срба. Опозиција новозаведеном систему управе јавила се најприје у Херцеговини, гдје је мостарска ЦШО дуго времена била иницијатор и организатор те врсте отпора, који је почео практично од почетка окупације.

Први, врло одлучан протест упутила је мостарска ЦШО патријарху у Цариград, када је сазнала да се воде преговори око закључења Конвенције о привременом регулисању односа са Православном црквом у Босни и Херцеговини, упозоравајући га да неће признати никакав уговор који је склопљен без знања народа. Када је Конвенција већ била потписана, о чему се у Мостару чуло од митрополита Игњатија, мостарска општина је послала још један, по тону оштрији телеграм патријарху а, с обзиром да је Конвенцију потписала и бечка влада, то је квалификовано као протест против важећег међународног уговора. Ставило се јасно до знања да српски народ никако неће признати и примити »... да иновјерни владалац именује наше архијереје, као што се то хоће Конвенцијом, којом никаква самоуправа нашој православној цркви и народу нашем у њој није уговорена нити зајамчена, како смо ми то неузнемирено уживали под турском владом, него је све остављено на вољу политичке власти, која ено већ по сво-

*) Чланак је дио опсежне студије која носи наслов »Борба Срба Босне и Херцеговине за црквено-просвјетну самоуправу за вријеме аустроугарске окупације«.

јој увиђавности размјешта свештенике по парохијама, а што ће још и горе слједовати – ласно је предвидјети«.¹)

И до тада је мостарска ЦШО иступала у име осталих ЦШО из Херцеговине, па је и овај телеграм патријарху завршила: »Ово је одлучно рјешење не само потписаног општества, него свега нашег народа, свију општества«.²) И убудуће ће мостарска ЦШО у истицању захтјева за рјешавање појединих питања из живота српског народа у Херцеговини иступати као главни организатор и иницијатор отпора, што је аустроугарска власт нарочито оштро спречавала и забрањивала. Тај примат у борби против аустроугарске политике у Босни и Херцеговини имаће мостарска општина и касније у борби за црквену и школску аутономију, али је ту улогу нешто касније дијелила са сарајевском ЦШО.

Од далеко већег значаја, како по броју покренутих питања, тако и по циљевима, била је жалба коју је мостарска ЦШО упутила 27. јула 1880. године цару у Беч. Жалбу је потписало око 180 мостарских Срба, а као први потписао се митрополит Игњатије.³) Састављач ове жалбе био је Јово Љепава, учитељ и секретар ЦШО, учесник у устанку 1875. и први пропагатор социјалистичких идеја у Херцеговини. У нашој историјској науци мало је писано о овој жалби, која је у оно вријеме стварно значила, а тако је и схваћена у Бечу, као генерални напад на цјелокупну аустроугарску окупациону политику у Босни и Херцеговини. Ћоровић наводи неколико других жалби ЦШО у Мостару, али ову не помиње, а исто тако не помиње је ни Ђ. Бекић у свом дјелу.⁴)

Одмах на почетку ове жалбе, што звучи као пријетња, напомиње се да су злоупотребе турских чиновника и рђав систем управе довеле до тога »да смо морали оружаном руком бранити наша човјечанска права«. Као и у каснијим жалбама, и овдје се потписници позивају на неиспуњена обећања која су, као и раније у вријеме турске управе, давана, али нису испуњавана. Зато се и подсјећа да је приликом уласка окупационе војске »... Императорско Величанство нама зајамчило, да ће нам наше светиње, а то су: народност, обичаји, језик, буква итд. поштеђене бити, а и друга права, која нисмо уживали под турском владом, да ћемо добити, нити ће ишта бити насилно уведено, што не би одговарало мјестним нашим потребама и што се не би слагало с нашим обичајима. Међутим све наше наде одмах у почетку бјеху уништене: мјесто бољитка ми се нађосмо у тако тешком положају, који већ нисмо у стању преносити, а ни под турском владом нисмо у подобном положају били«.⁵)

1) Архив Босне и Херцеговине, (АБХ), Заједничко министарство финансија, (ЗМФ) Пресидијал (Пр.) БХ 70/82. Оригинал овога телеграма заплијењен је од стране окружних власти у Мостару приликом претреса оптужених Срба због писања протеста против увођења војног закона 1881. године. Овај телеграм послужио је и као доказни материјал у процесу против оптужених. О томе види Ћоровић, *Мостар и његова српско-православна општина*, изд. Београд 1933. и Бекић, *Борба српско-православног општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880 – 1882*. Сарајево 1936.

2) Исто. Телеграм ЦШО Мостар патријарху.

3) АБХ, Земаљска влада Сарајево (ЗВС) Пресидијал (Прес.) 2965/80. Оригинал представке мостарских Срба упућен 3/15. јула 1880. аустроугарском цару, са око 180 потписа, ћирилица.

4) О овој жалби дао је кратак осврт Х. Капишић у свом дјелу: *Херцеговачки устанак 1882*. Сарајево 1972.

5) АБХ, ЗВС, Прас. бр. 3965/80.

Најприје је оптужена Земаљска влада за Босну и Херцеговину, која је пошла »лажним путем у уређењу овијех земаља« и која као да бира сва она средства »која су савршено противна народњем духу«. Обраћајући се цару, у жалби се напомиње да ће се указати само »... на оне опште злоупотребе у Босни и Херцеговини и оне неправде, које су најосјетљивије«. Из овога се види да је циљ жалбе оптужба и против централног органа власти у Босни и Херцеговини, а не само локалних органа и да полази са становишта положаја народа у Босни и Херцеговини, а не само српског народа у Мостару. Управо та околност да једна црквено-школска општина говори у име једног народа цијелог окупираног подручја највише је и озлоједила владајуће кругове у Бечу, па ће зато као најважнији задатак у борби власти против ове опозиције бити њено изоловање и забрана ма каквог међусобног повезивања.

Као прво од »најосјетљивијих« у жалби је изнесено питање самоуправе, односно учешћа народа у управи. »Мислимо, да се ни једна земља не може сматрати сретном ни уређеном, нити се може уредити, ако сам народ те земље непосредно не учествује у управи, и ако се народне особине, народне традиције и тежње не узимљу у обзир при новом уређењу земље и одношаја. А тога управ код нас и нема.«⁶⁾ Наводе се даље примјери да су доношене крупне одлуке, кројили се закони, вршена подјела на нове административне јединице и сл. »... а народ као да није ни жив: нико га ништа ни за шта не пита«. Стање је, према мишљењу потписника, горе него за вријеме Турске, јер је и тада народ имао право слободно да бира варошку општину, окружни суд, управно окружно и врховно земаљско вијеће итд, а сада се само по вољи појединих чиновника постављају лица »која умију само ласкати и своје личне послове свиђати...«⁷⁾

Тврди се даље да је баш зато што нема стварног учешћа народа у управи и створен неправедан и несносан порески систем, јер се при опорезивању не питају поштени вјешти људи »но накве скитнице и пробисвјети«. Наведено је да је народ био изабрао у пореску комисију »људе од све три вјероисповједи« али да су они замијењени људима у које народ нема повјерења и дато им право »процјењивања наших кућа и добара«. За пореске обавезе речено је да су толике да су народ довеле до просјачког штапа, »па бар да народ види какву корист од онога што плаћа разног пореза, него само види чете пандура, цандара и подобнијех људи, али реда нигдје.«⁸⁾

Нарочито оштро жалба се окомила на обавезу кулучења, описујући ужасну слику гдје сиромашни сељаци у вријеме пољских радова кулуче на путевима, гдје жене са дјецом у колијевкама и мала дјеца од 9 – 10 година преврћу и туку камен по цио дан. »Грозна је ово слика, Ваше Императорско величанство, зато и нећемо је сликати нити указивати на зле посљедице«. Ако би неко одбио извршење ове обавезе, био би мучен, ако не и објешен, што се дешавало у Невесињу, а о чему су неки Невесињци свједочили пред окружним судом. Посебно, како је наведено, ова обавеза погађа градску сиротињу у Мостару која нема обезбијећену егзистенцију више него за један дан. Ако хранилац породице оде шест дана на одраду кулука, његова породица мора да гладује или да се задужује. Уопште, тврди се у

6) Исто.

7) Исто.

8) Исто.

овој жалби, давања су била већа четири пута у односу на обавезе које су плаћане за вријеме турске управе. »Пука сиротиња која је у врло знатној већини у нашој вароши нити оће, нити може радити бесплатно на цести, јер би морала скапати од глади, а ми имућнији нити смијемо од Бога, нити од народа, али ено већ под бајонетима неке джук.«⁹⁾

Иако је у овој жалби дата слика тешког материјалног стања становништва и несношљивих посредних и непосредних обавеза које даје, као што су порези, кулучење и сл. ипак је то означено као ситница »према моралном и умном притиску«. То се изражавало у одрицању српске народности, непризнавању језика, игнорисању прошлости, прогону народних тежњи и сл., па се примјеђује: »Ово је за нас грдна рана«. Ова политика се нарочито манифестовала у односу на православне школе које су постојале и у вријеме Турске, а којима су управљале ЦШО. »Какови да су били учитељи у тијем школама, али су бар били одани народу и његовом добру, и људи су из тијех школа излазили поштени, зато и не може сада да трпи у својим школама солдате учитеље и оне, који не признају народност и права наша. Нема школе у Ерцеговини, гдје власт није покушавала узалудно ишчупати с корјеном оно, што је народу нашем најсветије. Али је то народу милије од живота, зато и брани до посљедње капи крви.«¹⁰⁾

И употреба ћирилице, иако је равноправност писма гарантована наредбом Земаљске владе, ограничавала се од стране чиновника у судовима, пошти, полицији итд. па се зато тражи да и ово писмо добије право грађанства. Даље се наводе примјери хапшења, преметачине кућа, грубости и псовке чиновника, њихов презир према српском народу итд., а затим несигурност и страх који је захватио народ, »пошто је сваки вазда под надзором тајне и јавне полиције, и то без икаква узрока са своје стране«. На крају слиједи поновно директно обраћање цару »у име благостања овог народа... у име реда у овим земљама... у име опште човјечанских права, у име човјечаности...«, да се смилује над овим народом и да стане на пут злу које га тишти, зашто је довољна само једна његова ријеч.

Свакако, најважнији нагласак у овој жалби ставља се на захтјев да се народу обезбиди учешће у управи, што потврђује и чињеница да се овај захтјев на крају жалбе још једанпут подвлачи. Тражећи милост од цара, прецизира се »... да се народу да право, ако не суверенства, а оно бар преко правилно изабранијех лица од стране народа право гласа при одређивању овог или оног начина управе, овог или оног важног чина и подухећа. Овакови правилно изабрани људи независних карактера, истински би користили земљи и народу, дакле и самој влади.«¹¹⁾ Даље се јасно ставља до знања да они не признају као своје представнике, оне људе које Влада позива на савјетовање, јер су ови »просто одобравали све што се предлагало«. Зато се наглашава принцип слободних избора тј. »правилно изборно начело а не комедија...«, чиме би се, како су вјеровали потписници, избјегле оне неприлике у којима се сада земља налази. Као примјер те »комедије« наводи се градска општина у Мостару која служи као играчка и оруђе полиције и окружне власти.

Иако међу потписницима нема сељака-кметова, жалба указује и на њихов тежак положај, па се наводи: »... све што га је тиштило и данас га у

9) Исто.

10) Исто.

11) Исто.

највећој мјери тишти«, а сав наш »сеоски народ умије само да трпи, а тужити се не умије«. Не постављају се ипак захтјеви да се кметовима да земља и тако ријеши њихов основни проблем.

Сам циљ жалбе, можда најбоље оцртава њен крај, из кога се види да ово није само обраћање у име једног народа и једног мјеста него указивање на тешко стање свих народа у цијелој Босни и Херцеговини која је створена окупацијом. Зато се и наводи: »Кроз двије године Земаљска влада не би у стању ријешити ни једно питање тако, да би се наш свијет разних вјероисповједи задовољио. Зато у име среће ове земље умољавамо Ваше Императорско Величанство да милостиво погледате на овај народ, да се предупреди свако зло, које би се од злог стања породити могло.«¹²⁾

Овој жалби, која је оцијењена као крајња мјера, претходило је читав низ сукоба и неспоразума с локалним властима – у Градској општини и Окружној области у Мостару. Тако је, због незадовољства радом градског заступства, или, како се у Мостару звало, комуне, мостарска ЦШО донијела одлуку да затражи од својих чланова да дају оставке, што су ови, сви осим једног, и учинили.

Ипак је и мостарска, као и остале општине, најосјетљивије реаговала на покушаје власти да се мијешају у послове српско-православних школа, које су постојале у више мјеста у Херцеговини још из турског периода. У Мостару су од 1863. године постојала четири разреда мушке и четири женске српске православне основне школе. Иако је издржавање ових школа било прилично скупо, што је народ, осиромашивши у устанку, врло тешко подносио, ипак су ове школе, без помоћи државе, редовно радиле. Мостарска женска школа добијала је годинама помоћ од руске царице Катарине и камату од завјештања Јоаникија Памучине, мостарског архимандрита, али је та помоћ од 1877. престала да пристиже, због чега се ЦШО обраћала руском конзулу, па је чак и писала тзв. Азијатском департману у Русији, тражећи да се настави са том помоћи.¹³⁾ Тешко је било подмирити трошкове ове двије школе, који су износили око 800 дуката годишње, али је српско грађанство гледало у овим школама гаранцију свога националног опстанка. Аустроугарска власт није допуштала да без њеног надзора раде ове школе, па се почела мијешати у избор учитеља, забрањивала отварање нових школа и сл. што су општине схватиле као директно угрожавање њихове самоуправе коју су имале и у турско доба.

Против насртаја власти на аутономију школа жалиле су се општине окружној области, али без успјеха. Зато су се општине из Гацка, Невесиња, Коњица и др. обратиле мостарској ЦШО, тражећи од ње савјет и помоћ. Ова Општина је упутила свим ЦШО у Херцеговини циркуларно писмо у коме је савјетовала да се сваки покушај сужавања народних права од стране окупаторских власти одлучно одбије. У писму упућеном ЦШО у Гацку даје се подршка отпору који је ова општина пружила локалној власти због мијешања у самоуправу, па им се препоручује да се позову на царско обећање да ће чувати стара права и да буду храбри, па се додаје: »Глобе се не бојте, па ни самог затвора: ако и затворе кога-пустиће га, само стојте на свом праву.«¹⁴⁾

12) Исто.

13) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 70/1882. Ђоровић н.д. стр. 84. Оригинал овога писма види АБХ, Пр. БХ 70/82.

14) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 80/82. Оригинал писмо Мостарске ЦШО.

Најоштрији сукоб избио је у Невесињу између ЦШО и котарског предстојника барона Бенка. У Невесињу је и прије аустроугарске окупације постојала српско-православна школа, али је у устанку изгорјела, па ју је ЦШО обновила и одлучила да отпочне настава. Управни одбор општине држао је сједницу, без знања власти, и закључио да се у Невесињу отвори конфесионална школа.¹⁵⁾ Бенко је позвао предсједника и два члана општине и саопштио им да су, на основу наредбе Земаљске владе од 31. јануара 1879.¹⁶⁾ били дужни да пријаве сједницу, па их је зато казнио са по пет форинти новчане казне, а у погледу намјере да отворе школу рекао им да је не могу отворити без одобрења Владе. Након извјесног времена, опет је одржана сједница одбора ЦШО, овога пута уз присуство представника власти, а одмах послѣје тога отворена је школа и позван за учитеља Ђорђе Божић из Мостара. Пошто за отварање школе нису имали одобрење Владе, ово је протумачено као нови прекршај прописа, па су сада сви чланови општине кажњени од 3 до 25 форинти глобе, а учитељ Божић са 20 форинти и протјеран из Невесиња. Жандарми су упали у школу и заплијенили печат и уџбенике. Невесињци су, због овога бруталног поступка, послали цару телеграм и тражили да обезбиједи њихова права и одобри им да отворе школу и бирају учитеља, дакле она права која су имали и за вријеме Турске, а која је и сам цар обећао штитити.¹⁷⁾

Иако изгледа да су власти у сукобе са општинама долазиле због формалних разлога тј. што нису прописно пријавиле своје сједнице, да су без одобрења отварале конфесионалне школе, именовале учитеља, набављале књиге и сл. суштина спора око српских конфесионалних школа била је далеко озбиљније политичке природе, што је и сам шеф Земаљске владе Виртемберг образложио у свом извјештају Заједничком министарству финансија у Бечу у коме је објаснио неवेशињски случај.¹⁸⁾

Право надзора над радом школа, иако није прописано, припада, према мишљењу Виртемберга, Земаљској влади, која у име државе врши врховни надзор над свим школама, па према томе и конфесионалним. Захтјев ЦШО да им се власт не мијеша у аутономију, он објашњава једноставном чињеницом да се Турска није уопште бринула за православне школе и да је општинама препустила потпуну слободу акције на овом подручју. У захтјеву православног становништва да своје школе изузму од државног надзора, он види настојање да се од ових школа створе центри непријатељске пропаганде и спроводе великосрпске или панславистичке намјере. Он подсјећа да је и генерал Филиповић одмах послѣје окупације протјерао све српске учитеље који су му изгледали сумњиви, затим да је забранио употребу школских књига које су потицале из Београда и сл.

Виртембергу је нарочито сумњиво било да се агитација за отварање ових школа води нарочито живо у Херцеговини, а да је централно мјесто одакле се води та агитација и дају потребна упутства ЦШО у Мостару. Зато и тражи овлашћење да настави са строгим надзором над овим школама, јер би иначе, ако би се Влада пасивно држала, дошло до анархије и угрожавања интереса Монархије. При том је оптужио и митрополита Иг-

15) АБХ, ЗМФ, 7950/БХ/80 ЗВС-ЗМФ од 15. 11. 1880. године.

16) АБХ, ЗВС бр. 257/Политичко (пол.) 1879 од 31. I 1879.

17) АБХ, ЗМФ, 6527/80. од 17. 09. 1880.

18) АБХ, ЗМФ, БХ бр. 7950/80. Извјештај Виртемберга – ЗМФ од 1. 11. 1880.

њатија као једног од потписника представке. Бруталан поступак барона Бенка у Невесињу он је одобрио, посебно зато што се ради о Невесињу, »пошто нигдје нису тако злобне протузаконите сплетке као у котару Невесиње«, па је зато ту и даље препоручивао нарочиту строгост.¹⁹⁾

Сви сукоби између власти и црквено-школских општина завршавали су се, најчешће, слањем жалби окружним властима, Земаљској влади или као што су то урадиле ЦШО у Мостару и Невесињу, директно цару. Међутим, бирократска управа, која је са презрењем гледала на све жалбе које потичу од народа, готово да се није ни обазирала на то, па није ни одговарала на жалбе. Управо та чињеница присилила је мостарску општину да 5. октобра 1880. одлучи да упути цару трговца Тодора Милића са задатком да му лично преда још једну жалбу и саопшти све недаће због којих се народ жали.²⁰⁾

Жалба која је насловљена на цара, а коју је требао предати Тодор Милић, полази такође са становишта интереса свих херцеговачких општина, иако ју је потписало Српско-православно општество из Мостара, односно њен председник Јефто Бјелобрк. Зато се и каже да су се разне општине и појединци обраћали са жалбама свим надлежним властима, па чак и цару, али без икаква успјеха, а за молбе упућене цару вјерују да нису до њега ни допрле.

Пошто је у раније упућеној молби цару ова Општина детаљно изложила све недаће, у овој молби речено је само да се и даље ограничава аутономија ЦШО, па зато моле цара да њиховом посланику изда рјешење којим ће надлежним властима строго наредити »...да се наша права не ускраћују, да се у наше светиње: школе, цркве, општине и њихове установе не дира, нити да се пријечи слободно развиће њихово од стране мјестиијех власти: те на основу овоме да се одмах затворене школе отворе, а пороба члановима општине поврати«. ²¹⁾

Поред жалбе Милић је добио и посебну пуномоћ у којој се истицало да он представља све ЦШО у Херцеговини, тј. да може наступати у име свог српског народа у Херцеговини. На путу за Беч он је свратио у Трст гдје се састао са групом мостараца, који су се ту бавили трговином.²²⁾ Не знајући тачно шта ће Милић тражити од цара, окружни предстојник Вуковић изнио је у вези с том мисијом претпоставку Земаљској влади да ће Милић тражити не само црквено-школску него и политичку аутономију и ако не успије да ће се обратити руском посланику у Бечу за посредовање.²³⁾ Такође је јавио да је сазнао и то да ће Милић не само у име Срба него и у име Муслимана тражити да се смијени комплетна управа Окружне области у Мостару. Стварно, главни циљ ове мисије био је да се од цара тражи да власти поштују аутономију ЦШО и то на читавом окупационом подручју, али он се није састао са царем, иако је за њим ишао и у Пешту, а све што

19) Исто.

20) АБХ, ЗВС Прџс. 2965/80. Оригинална жалба ЦШО Мостар, коју је Тодор Милић носио у Беч, писана је 23. IX/5. X 1880 године; Бекић, н.д.

21) Исто.

22) Бекић, н.д. стр. 14.

23) АБХ, ЗМФ, БХ Пр. 35/80 од 19. 10. 1880. Вуковић – ЗВС; Ћоровић, н.д. и Бекић, н.д. О закључењу конвенције између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије 1880. године види мој рад у »Прилози« Института за историју Сарајево бр. 11–12. Сарајево 1975–1976.

је успио то је да је предао писмену молбу, коју је собом носио из Мостара, Тодору Демелићу, шефу царске канцеларије. Тодор Милић се кући вратио потпуно необављена посла, што је створило још веће огорчење у Мостару.²⁴⁾ Жалба коју је предао никада није дошла до цара.

Вуковић је такође нешто касније сазнао да је послата адреса енглеском председнику Гледстону и да је њено поријекло такође из Мостара, односно да потиче од мостарског »круга«, који је у то вријеме представљао најјачи опозициони центар у окупираној Босни и Херцеговини.²⁵⁾ Вуковић је утврдио да је адресу Гледстону писао Јово Љепава, као и жалбу аустроугарском цару и да он и Ђорђе Ђирић представљају »два позната агитатора«. Адреса не потиче формално из круга Црквено-школске општине у Мостару нити износи само питања која се односе на гушење црквено-школске самоуправе. Она износи читав низ чињеница о бруталним поступцима окупаторске власти и тражи у име цјелокупног народа Босне и Херцеговине аутономију» ...јер нам не оскудјевају људи кадри да добро управљају са земљом«. ²⁶⁾ Адреса, писана у Мостару, нема потписа, иако се знало да је она циркулисала по Мостару и Сарајеву, него завршава »...синови Босне и Херцеговине«. Према тврђењу Вуковића адресу није потписао велики број Срба у Мостару, а у Сарајеву је наишла на хладан пријем. Све ове жалбе несумњиво су компликовале положај управе у Босни и Херцеговини и биле су јасан доказ да се окупациона власт није стабилизовала и да широко незадовољство народа може сваки час да доведе до оштрог сукоба.

У међувремену је, по налогу министра Заједничког министарства финансија у Бечу Славија, припреман извјештај окружног предстојника Вуковића у вези са жалбама мостарских Срба у циљу да се информише цар и да се предложи мјере које би, у вези са приспјелим жалбама, требало предузети. Вуковићева анализа услова који су довели до незадовољства Срба у Херцеговини била је уз извјесне допуне шефа Земаљске владе Виртемберга и Славија, основа за састављање предлога који је упућен цару.²⁷⁾ Као што смо навели, окосница прве мостарске жалбе упућене цару био је захтјев да се народ, путем својих слободно изабраних представника, укључи у управљање у свим органима власти – општини, округу и у земаљској управи. Ово је уједно и најдалекосежнији захтјев ако се овај докуменат оцјењује са становишта његовог друштвено-политичког значаја. Постављен у условима окупације од стране тада велике силе, Аустро-Угарске Монархије, у условима круте бирократске владавине, овај захтјев за увођењем демократије и народне самоуправе имао је у то вријеме револуционарни значај. Пажљивијом анализом поменути жалбе мостарских Срба одмах ће се утврдити да је ту ријеч о социјалистичким идејама Светозара Марковића, односно о његовом схватању демократије и самоуправе, које је десетак година раније он изнио у својим дјелима. Пропагатор социјалистичких идеја, који је ова Марковићева схватања уградио у жалбу мостарских Срба, био

24) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 71/80. Из овог документа види се да Милић није био примљен код цара. То потврђује и Ђоровић у н.д. док Бекић у н.д. стр. 14. наводи да је, посредством Демелића, Милић био код цара и изнио му захтјеве.

25) АБХ, ЗВС, Прџс. бр. 12/1881. Извјештај окружног предстојника Вуковића упућен ЗВС 12. децембра 1880. године. У прилогу је препис адресе на нашем и њемачком језику. Види и Х. Капицић: Један докуменат из 1880. године. ГИД 1950.

26) Исто. По садржају веома сличну овој адреси Васо Пелагић је објавио брошуру под називом: Јавно писмо Гледстону енглеском министру спољних послова, 1881.

27) АБХ, ЗВС, Прџс. бр. 2965/80; Извјештај окружног предстојника Вуковића Виртембергу.

је учитељ у српској школи у Мостару Јово Љепава. Њега је аустроугарска власт и одраније пратила, јер јој је био сумњив пошто је завршио школу у Русији а послје тога се дописивао са српским социјалистима из чега се јасно види да се и он определио за идеологију тога покрета.

У писму Николе Марковића, уредника »Братства«, првог социјалистичког листа у Војводини, помињало се име и Јова Љепаве, па је наређено да се о томе поведе истрага. Калај, замјеник министра иностраних послова, писао је тим поводом Виртембергу: »С обзиром на везе учитеља Љепаве са социјалистом Марковићем потребно је да се надзор над првопоменутиим који је управо одређен, проводи са свом тачношћу.«²⁸⁾ У писму упућеном Петру Миљанићу и Луки Иванишевићу у Москву Љепава указује на потребу да такви људи као они треба да служе својој домовини »...као језгро око кога би требало да се временом изгради ново друштво, друштво које значи прогрес, рад...«.²⁹⁾ Из представке мостарских Срба упућене цару, коју је он писао, Љепава цитира дио из жалбе који се односи на захтјев да се народу да право учешћа у управи земље: »...свуда је познато да се једна земља не може тако дуго сматрати организованом нити може постићи трајног благостања све док сам народ не узме управу у своје руке и док се не буде чуо његов глас приликом одређивања једне или друге мјере итд.«.

Због свега тога ће и репресалије према Љепави бити најоштрије. Он је протјеран из Мостара, најприје у свој родни крај Љубиње, а затим је 29. марта 1881. године емигрирао на Цетиње.

Утврђујући генезу и оцјењујући оправданост овога захтјева, становиште аустроугарских власти било је да је довољно за народ у окупираној провинцији да у управи, (у општинском заступству, окружном мецлису и Земаљском вијећу) учествује само путем оних представника које именује власт, при чему се тражило мишљење »повјерљивих људи«, а право на слободне изборе и утицај на доношење закона могу, према овом извјештају, имати само они народи који су на далеко већем културном и политичком нивоу развита. За становништво Босне и Херцеговине »које је, у сваком случају без своје кривице, вишевијековном лошом владавином заостало у културном развоју, сада захваћено националном нетрепљивошћу и вјерским сепаратизмом«, тврди се да би било неспособно да води рачуна о добру цијеле земље. Да ли ће се слободни избори увести и када, Слави није могао цару ништа одређеније рећи. Обећао је једино да ће се покушати с увођењем слободних избора за општинска представништва.³⁰⁾

За ону тачку у жалби која се односи на превелике порезе, признато је да су они заиста бројнији и да се строжије убирају него за вријеме раније управе. Осим тога, заведен је и монопол, па је то све увећало давања у односу на обавезе из турског периода. Међутим, ту се кривица баца на општинске управе, нарочито на мостарску општину, које су завеле нове порезе и подигле старе како би омогућили бржи комунални и културни развој града, а и не помињу се оне обавезе становништва које су се плаћале за рачун земаљске касе. Жалба Мостараца што процјену имовине врше чиновници,

28) АБХ, ЗВС 1399 ИБ 1880. Калајево писмо Виртембергу од 28. априла 1880. године. Писмо је објављено у: Грађа о почецима радничког покрета у БиХ од 1878-1905, у избору и редакцији В. Божићевића, издање Архива БиХ.

29) АБХ, ЗВС Прџс. 3120/1880. Љепавино писмо из Мостара П. Миљанићу од 1. децембра 1880. године. Божићевић, н.д. стр 326, докуменат бр. 28-а.

30) АБХ, ЗМФ, бр. 473/80. Слави-цару и ЗВС, прес. 2665/80.

а не пореске комисије изабране од народа, такође је овдје побијена, јер је Влада донијела наредбу којом је забранила изабраној комисији у Мостару да врши процјену, пошто је ова комисија, наводно, хтјела да задржи раније процијењене вриједности добара. Зато је Влада одредила комисију од чиновника општинске и окружне управе. Слави, истина, признаје цару да треба цио порески систем преиспитати а општинама препоручује да за комунални развој уведу неке нове врсте пореза, као, на примјер, калдрмија која би се плаћала на добра и стоку, затим порез на месо и жестока пића, таксе за употребу јавних вага и сл.

У вези са жалбом на услове и начин како херцеговачко становништво испуњава радне обавезе према држави, власт је настојала доказати да су примјери описани у жалби претјерани, односно да жене са дјецом и дјеца испод десет година не кулече на цестама. Ипак, сви: окружни начелник Вуковић, Виртемберг и Слави признају да су обавезе осиромашеног херцеговачког становништва, које оно мора да извршава својим физичким радом, несношљиво велике и да власт има од тога више штете него користи, како у политичком тако и у економском погледу.

И раније је генерал Јовановић указивао у својим извјештајима да народ није схватио оправданост кулука, па је ову обавезу извршавао једино под пристиском силе.³¹⁾ За вријеме турске управе кулук је био регулисан по закону од 1869. године и био је обавезан само за мушкарце од 16-60. година, и то 4 дана у години. Нови окупатор је ту обавезу повећао на 6 дана и много ригорозније је проводио.³²⁾ Обавеза кулука је, наиме, у Херцеговини била далеко тежа и развијенија него у Босни. Да би ублажила глад и страшно сиромаштво које је, након страдања у устанку, захватило цијелу Херцеговину, Влада је репатрираном становништву и гладним давала помоћ у природи (житу) и у новцу, али под условом да се та помоћ одради на неким државним радовима. Када се та обавеза тзв. таин који су требале да одрађују и жене, спојила се редовном обавезом кулука, то је заиста постало премного, што сиромашно становништво није могло да подноси. Увидјевши да ће ова тешка, а уз то и понижавајућа обавеза, довести до још већег незадовољства народа, а можда и оружаног устанка, окупациона власт је ријешила да олакша ове терете херцеговачког становништва. У свом извјештају Вуковић је тражио да се укине таин, а да Влада према могућности даје сиромашном становништву помоћ, а као најбоље рјешење он је видио у отварању јавних радова гдје би сиромашно становништво могло нешто да заради. Такође је тражио да се укине и кулук који је и сам за себе, а готову кумулиран са таин, веома тешка обавеза. Тако је као непосредни ефекат ове жалбе мостарских Срба била забрана да жене и дјеца кулече на цестама и да се преостале обавезе таина даље не траже.

Одговорност за морални и духовни притисак који врши Влада и њени егзекутивни органи над православним народом и, према наводима у жалби, угрожава српску националност, језик и писмо, повређује вјерска осјећања, одриче прошлост, окружни предстојник баца на далматинске новине, посебно на »Српски лист«, који је о томе писао у неколико бројева у 1880. години. Слави је опет изразио увјерење да ће се стање односа између српског

31) Капицић, *Херцеговачки устанак 1882.*, стр. 47.

32) Зборник закона и наредба (Sammlung...) I Уредба ЗВ БиХ од 30. априла 1879. о неплаћеним радним давањима за путеве.

народа и власти поправити, када Косановић добије митрополитску част, о чему је већ тада донесена принципијелна одлука.³³⁾

Сукоб око отварања конфесионалних школа и слободног избора учитеља, који је, нарочито у Невесињу, добио драстичне форме обрачуна, протумачен је као вид отпора српског становништва против отварања интерконфесионалних школа, које је Влада почела да уводи. Земаљска влада је упозорила ниже органе да без њеног знања недозвољавају отварање православних школа и да се над њиховим радом оствари строги надзор, пошто су оне означене као центри гдје се његује идеја о националној припадности, учи о величини и слави српске прошлости и претварају у средишта политичке агитације против власти. Отпор према интерконфесионалним школама, који није био само међу српским народом, није се јавио због ниског степена образовања становништва, како је тврдио окружни предстојник Вуковић, него, прије свега, због неповјерења према власти и сумње у њене намјере и васпитне циљеве државних школа.

Као и у сваком отпору, и у овој жалби мостарских Срба, тражен је кривац извана, јер је тешко било увјерити Бечку владу да је узрок отпора у систему власти. Није се хтјело признати да отпор пружа народ који је последице устанка 1875. године, после отпора окупацији и првих тешких искустава са новом влашћу развио политичку свијест и постао способан да самостално организује отпор, што ће се убрзо и показати. У сваком отпору и опозицији у Херцеговини оптуживана је Црна Гора, која наступа као ослободилац од туђинског јарма, а нарочито утицај словенске штампе у Монархији, па је Влада за неке листове тражила и забрану уношења у Босну и Херцеговину, тзв. пост дебит. За ЦШО Мостар речено је да је средиште цјелокупне агитације против Владе, а да инструкције добија посредством »Српског листа« из Задра.

У предлагању санкција против главних организатора ове жалбе Слави је био далеко блажи у поређењу с предлозима Вуковића и Виртемберга. Слави је наредио да се у Невесињу, ипак, изда дозвола за отварање српско-православне школе, па чак и да јој се из земаљске касе додијели једнократна субвенција. Није прихватио предлог да се распусти одбор ЦШО у Мостару, јер би новоизабрани одбор, по његовом мишљењу, заузео исто становиште као и стари. Будући да је име митрополита Игњатија било прво међу потписницима жалбе, Влада је прихватила Вуковићев предлог да се он смијени, али му је Слави ипак опростио ову грешку, јер је био увјерен да Игњатије није иницијатор писања ове жалбе, него је само оруђе у рукама ЦШО у Мостару. Једина санкција која је предложена и прихваћена од стране Владе и Заједничког министарства тичала се Јова Љепаве, који је био састављач жалбе, а по Вуковићевом мишљењу и иницијатор цијелог подухвата, па је зато удаљен из Мостара. Предлажући ову казну, Вуковић је упозорио да је Љепава »немиран дух«, да је припадао социјал-демократској странци и да је био кореспондент задарског »Српског листа«.

Релативно благе мјере против потписника жалбе, које је Слави предложио цару, образложио је чињеницом да, иако су поједине тврдње претјеране, да ипак, наводи у жалби у бити имају ослонца у стварности. Разлоге за овакво поступање, с обзиром на карактер захтјева постављених у жалби, треба тражити у чињеници да је Бечка влада хтјела да под сваку цијену

33) АБХ, ЗМФ 473/80.

очува мир, да поправи односе са српским народом, јер је то било управо вријеме када су завршени преговори око закључења Конвенције са патријархом, па прије њеног увођења у живот није се хтјело ништа учинити, што би погоршало односе са Православном црквом у Босни и Херцеговини.

Веома мршави резултати жалбе коју је ЦШО у Мостару послала цару, као и неуспјех мисије Тодора Милића, нису обесхрабрили мостарске Србе, који су и даље сматрали да је њихова Општина овлаштена да заступа интересе цјелокупног српског народа у Херцеговини. У томе их није омело ни протјеривање Јова Љепаве из Мостара, који је до тада био идејни вођа мостарске опозиције, као ни издаја неких чланова међу којима и предсједника ЦШО Јефта Бјелобрка. На мјесто секретара ЦШО и учитеља на Православној школи дошао је Новосађанин Ђорђе Бекић, кога је ЦШО препоручило уредништво »Заставе«. Умјесто Јефте Бјелобрка, који је дао оставку на дужност предсједника Општине због несугласица са млађим члановима који су га с правом сумњичили за сарадњу са окупаторским властима, изабран је Митар Билић, који својом опрезношћу и неодлучношћу није одржавао радикално расположење већине мостарског српског грађанства.

Послије неуспјелих жалби, Бјелобрк се, изгледа, поколебао и почео сумњати у успјех акције коју је водила ЦШО. Његову колебљивост знали су добро искористити окружни предстојник Вуковић и нарочито Владин секретар др. М. Кукуљевић, који је једно вријеме замјењивао Вуковића у Мостару.³⁴⁾ Вуковић је у октобру 1880. извјестио Земаљску владу да је Бјелобрк понудио своје услуге и затражио за њега годишњу субвенцију од 800 до 1000 форинти.³⁵⁾ До које је мјере овај вођа мостарске српске чаршије и бивши учесник у устанку 1875-78. одступио од свога ранијег становишта најбоље свједочи један извјештај Кукуљевића Земаљској влади о разговору с Бјелобрком у Невесињу у августу 1881. Управо тих дана је Бјелобрк дао оставку на дужност предсједника ЦШО Мостар, да би, како је рекао Кукуљевићу, »могао боље пратити револуционаре«. Он је тада поменуо браћу Иванишевиће (Риста и Тодора), архимандрита Леонтија Радуловића, за кога је рекао да би га требало протјерати, затим Јова Љепаву, који је већ тада био на служби у Црној Гори последије протјеривања из Мостара Игњата Гатала, кореспондента »Српског листа« у Задру и др. Бјелобрк је тада био у материјалној стисци, па је за своје услуге тражио концесије за лиферације војсци сијена и зоби.³⁶⁾

Примјер са Бјелобрком није усамљен, јер је то била и раније, а биће и касније пракса да окупациона власт путем подмићивања, корумпирања и придобијања за конфидентску службу ломе поједине колебљиве присталице опозиције и ствара расцјеп у покрету.

Настојање власти да рад ЦШО сведе у оквиру искључиво вјерске дјелатности, и то под надзором политичке власти, доводило је до даљег сукоба. Окупаторској власти сметало је, што се тврдило и у представци упућеној цару у септембру 1880. године, и само српско име на неким школама или у називу црквено-школских општина. У Брчком је среска власт приси-

34) Др Хамдија Капић, *Херцеговачки устанак 1882*, стр. 61.

35) АБХ, ЗВС, Прас. 1745/81. Капић, н.д. 60.

36) Исто.

лила ЦШО да скине таблу са школа на којој је писало »Српска народна школа«, што је образложено ранијим ставом Владе«... да се школе грчко-православне конфесије не зову српске школе, него једноставно народне школе...»³⁷⁾ Такође је заплијењена географска карта која је у овој школи служила као наставно средство, јер је означена од власти као тенденциозна и нетачна. Заједничко министарство финансија из Беча препоручило је опрезност и упозорило да се у Босни и Херцеговини често употребљавају у истом значењу називи православни и српски, па да би зато требало ставити на вољу ЦШО да саме одаберу један или други назив, иако је пожељно да се утиче да се употребљава само назив православни. Влада је у својој окружници предстојницима упозорила да се избјегава назив »српско-православни«, јер се тиме истовремено означава и српска националност.³⁸⁾

Као што смо напријед изнијели, најосјетљивије питање из односа окупаторске власти и српског народа у Босни и Херцеговини било је питање црквене и школске самоуправе. Управо због тога, односно покушаја да се надзире рад главне скупштине Црквено-школске општине у Мостару дошло је до инцидента 6. фебруара 1881. године. Када се, наиме, котарски предстојник у Мостару Рукавина појавио на поменутој скупштини, сви чланови су устали и напустили салу у знак протеста због мијешања власти у рад скупштине. Тек када се Владин комесар Рукавина удаљио, скупштина је наставила рад. То је у Сарајеву оцијењено као компромитација власти и личности Владина комесара.³⁹⁾

У свом извјештају о овом случају, шеф ЗВ за БиХ Дален је упознао Заједничко министарство финансија да се у сваком случају мора узети у обзир околност да је од давнина код православног народа постојала пракса да у регулисању и управи црквеним пословима стално сарађује православни народ са духовним функционерима и да се православни народ држи строго те аутономије као и саме православне вјере.⁴⁰⁾ Овај случај демонстративног напуштања скупштине дао је повода окупаторској власти да прописима регулише своје право надзора над радом ЦШО, али ће то и даље доводити до сукоба и репресивних мјера. Општина је сматрала да има право заступати српски народ у свим питањима, а не само црквеним и школским и да о томе самостално одлучује. Зато је упутила протест Окружној области у Мостару у коме је речено: »... као што се сам повјереник политичке власти данас лично могао увјерити, оградити се ради држања скупштине сакупљени народ против залетања владе да она учествује у његовим народним пословима. Достављајући вам у име народа ову његову одлучну и неизмјенљиву ограду на знање, очекујемо поуздано да нам се убудуће, при вршењу наших и ћесарском рјечи зајамчених права, никакве препреке неће чинити.«⁴¹⁾

37) АБХ, ЗМФ 6687/БХ 1880. од 19. септембра 1880.

38) АБХ, ЗМФ 8296/БХ 1880. од 2. новембра 1880. У прилогу је и окружница ЗВС упућена Окружној области у Тузли.

39) АБХ, ЗМФ 1999/БХ од 8. марта 1881. Дален-ЗМФ.

40) Исто. »... und dass das orthodoxe Volk auf diese Autonomie so streng hält wie auf den orthodoxen Glauben selbst«.

41) Исто.

2. Отпор увођењу војног закона и распуштања ЦШО у Мостару

Иако је догађај са скупштине ЦШО у Мостару од 6. фебруара 1881. ошијењен само као инцидент, па је и прошао без репресалија, ипак је то јасно дало до знања органима власти да је у Мостару српско грађанство сложено у свом отпору режиму и да представља јаку опозициону снагу с којом треба рачунати. Мостар је и раније, кроз читаву другу половину 19. вијека, представљао јак економски центар у коме је ојачало читав низ српских трговачких породица и створено јако језгро интелектуалаца, што је условило да је мостарска српска буржоазија имала и јак политички утицај, не само у Мостару него и у цијелој сјеверној и јужној Херцеговини. То је нарочито дошло до изражаја у устанку 1875-78, а многи учесници устанка јављају се опет као опозиција новом окупатору.

У свим ранијим сукобима са окупаторском влашћу ЦШО Мостар је пролазила без оштријих репресалија, што је још више учвршћивало код ње увјерење да је она и политички представник српског народа. С друге стране, након сваког сукоба из Беча је савјетовано да се поступа тактично и стрпљиво док се не учврсти позиција окупационе власти. Мостарска ЦШО се и даље упуштала у отпор против мјера окупаторске власти које су биле уперене против права и интереса српског народа. Такав став довео је ЦШО у оштар сукоб са аустроугарском влашћу због отпора увођења војног закона за Босну и Херцеговину, што је имало далекосежне посљедице на стање у Херцеговини и на даљи рад ЦШО. Отпор је изражен путем представке против војног закона упућене Земаљској влади у Сарајеву 22. новембра 1881. године. Та представка представља по своме политичком значењу, као и посљедицама које је изазвала, веома значајан акт. За њу Ђоровић каже да представља «... хисторијски докуменат прворазредне важности, она улази у најкрупнија друштвено-правна питања и показује дубоко национални став нашега народа према њима; њом је кренута једна велика акција, која је запалила пола Херцеговине и довела у сарадњу, три године послје завршене борбе, православни и муслимански елеменат те покрајине».⁴²⁾

Овом значајном акту претходили су важни догађаји. Послије објављивања војног закона за Кривошије, дошло је у љето 1881. године до устанка Кривошијана, који су као и 1869. године, устали против војне обавезе. То, свакако, није могло проћи без утицаја на стање у горњој Херцеговини. Нешто касније, 4. новембра 1881. године, објављен је и војни закон за Босну и Херцеговину, којим се наметала војна обавеза и хришћанима од које су иначе били ослобођени за вријеме турске управе. Иако је у почетку тражено само 1200 обвезника, народ је то схватио као »данак у крви« и доношење овога закона протумачио као даље докидање султановог суверенитета и корак ка анексији окупираних провинција.⁴³⁾

Кривошијски устанак и објављивање војног закона довели су до затегнутости у источној Херцеговини, нарочито у срезовима Невесињу, Гакку, Билећи и нешто мање у Требињу и Љубињу. Незадовољни су били и хришћани и муслимани. Хришћани условљавају прихватање војне обавезе укидањем трећине и ослобађањем од кметских обавеза, а муслимани масовним исељавањем у Турску. У разговору с невестињским сељацима, баро-

42) Ђоровић, н.д. стр. 87. Види о томе и Капицић, н.д. стр. 85-89.

43) Капицић, н.д. 79 – 80; Бекић 38 – 43; Ђоровић 89 – 91.

ну Бенку је речено: »Господине, ако би влада одржала обећање под којим нас је репатрирала (из Црне Горе) и кад би имали властиту земљу и кућу ишао бих и ја на регрутацију и повео бих и оца и брата. Шта треба да бранимо? Ми немамо ништа; нека све ђаво носи. Ми не губимо много!«⁴⁴⁾ Само у мостарском котару предато је у новембру 1881. године 1132 захтјева за исељавање, а у фочанском 80. У извјештају шефа Земаљске владе Далена Заједничком министарству финансија описано је расположење народа у вези с увођењем војног закона, па је констатовано да се у Босни, осим Фоче, нерасположење смирује, док се у Херцеговини очекује отпор увођења војног закона, нарочито међу православним становништвом, те да се успоставља сарадња међу незадовољним елементима.⁴⁵⁾

Ипак, исти извјештај констатује да је протест ЦШО Мостар прва службена изјава озбиљније нарави против војног закона и да јој приписује велики значај с обзиром на то да одражава становиште свих православних у Херцеговини. Једино се мостарска ЦШО, очишћена од колебљиваца усудила да устане против силне Монархије и да се успротиви закону који је санкционисао цар и тако оспори право суверенитета Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. Иницијативу за писање протеста дао је Игњат Гатало, учесник у устанку 1875-78. и секретар ЦШО учитељ Ђорђе Бекић, који су, упркос противљењу предједника ЦШО Митра Билића, саставили представку. Овај докуменат потписала су 64 мостарска грађанина, претежно трговци и занатлије, који су у групама долазили и, пошто би саслушали текст представке, стављали су своје потписе, потпуно свјесни одговорности коју тиме на себе преузимају.⁴⁶⁾ У протесту је мостарска општина оспорила право Аустро-Угарској да намеће војну обавезу, јер то право припада само суверену тј. турском султану, иако, разумије се, нико од потписника није желио да се поврати турска власт. Тиме је Аустро-Угарска упозорена да прекорачује мандат који је добила од великих сила на Берлинском конгресу. Осим тога, тражено је да се поштују обавезе које су дате прокламацијама издатим приликом окупације Босне и Херцеговине. У царској прокламацији је обећано да ће се поштовати сва права и обичаји што их је народ Босне и Херцеговине уживао под турском влашћу, а ту се подразумева и право хришћана да врше војну обавезу.

Општина се у овој представи позивала на одредбе Цариградске конвенције из 1879. године »... да окупација Босне и Херцеговине не дира суверенитетска права Његовог Величанства Султана над овијем покрајинама« чиме је утврђен и државноправни положај Босне и Херцеговине према Аустро-Угарској, па, пошто је узимање војника важно суверенитетско право, извела је закључак да је Аустро-Угарска војним законом те међународне обавезе прекршила.

То је било други пут да мостарска општина, једина у Босни и Херцеговини, јавно и храбро упозорава Аустро-Угарску да не испуњава преузете међународне обавезе и да доноси мјере које доприносе заоштравању пост-

44) Капицић, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882. године*, ГИД БиХ, II, стр. 213.

45) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1213/181. Даленов извјештај ЗМФ од 11. децембра 1881.

46) Бекић, н.д. стр. 36 – 43.

ојејих супротности у Босни и Херцеговини, а не чини ништа, иако се обавезала великим силама, да те супротности рјешава.⁴⁷⁾

Појава протеста мостарске општине пада у вријеме када је Аустро-Угарска учврстила своју међународну позицију, па је могла да сручи свој бијес на тврдокорну мостарску српску националну опозицију. Мостарски Срби, каже Ђоровић, овога пута су се грдно преварили. »... Побједница на Берлинском конгресу, у савезу с Њемачком, имајући тајну Конвенцију са Србијом, а гледајући Русију у крви и гдје цара разносе нихилистичке бомбе, она (Аустро-Угарска) није имала од кога да зазире и могла је сву своју снагу да баца на ову шаку незадовољника. Тим лакше што мостарски покрет, са устанком који је он изазвао, није прихватила не само Босна, него ни сва источна Херцеговина.«⁴⁸⁾

Према закључку Одбора ЦШО, представка није слата поштом него су је Ђорђе Радуловић и Тодор Чолић предали у Сарајеву шефу Земаљске владе Далену 14. децембра 1881. Дален је у свом извјештају⁴⁹⁾ писао да је одмах након читања уводних реченица одбио да прими представку и дао је да се заведе у протокол, а изасланицима је рекао да ће им окружни предстојник у Мостару дати одговор.⁵⁰⁾

У свом извјештају Дален је такође тврдио да су се оба изасланика са-стала са митрополитом Косановићем у Сарајеву и да су покушали покренути и сарајевске Србе против војног закона, али да у томе нису успјели јер »српска национална партија у Сарајеву гледа више на Србију, док она у Херцеговини гаји наклоност према Црној Гори.«⁵¹⁾ Мађарска влада је 11. јануара 1882. упозорила Заједничко министарство финансија да Косановић, изгледа, припрема сличан протест против војног закона. Међутим, у Бечу су имали тачна обавјештења о дјелатности Косановића, па су могли одговорити: »Што се тиче Косановића, то није истина.«⁵²⁾

На основу инструкције добијене од Далена Владин секретар др Милутин Кукуљевић, који је тада у Мостару замјењивао окружног предстојника Вуковића, позвао је 24. децембра 1881. представнике мостарске општине да им саопшти одговор Владе на њихову представку. Било је присутно седам чланова Одбора ЦШО на челу са предсједником Билићем.⁵³⁾ Предајући представку Билићу, Кукуљевић је, између осталог, рекао: »...Такав поднесак којим се ваљаност закона превишњим налогом проглашеног дрзовитим начином у сумњу ставља, показује потпуно несхваћање правих црквене општине и њеног дјелокруга, те заслужује најстрожији укор. Овај поднесак није прикладан никаквоме рјешењу, те се стога враћа натраг. Над закони-

47) Оригинални протест ЦШО Мостар налази се у АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1246/81. Представку је објавио код нас први пут Ђоровић, н.д. стр. 87 – 8, али ие, како наводи Капишић, н.д. стр. 86, први пут уопште, јер је текст представке објавила и »Neue freie Presse« у Бечу почетком 1882. године, па је поводом тога опозиција и у мађарском и у аустријском парламенту осуђивала аустроугарску окупациону политику у БиХ.

48) Ђоровић, н.д. стр. 90.

49) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1246/18881. од 14. децембра 1881.

50) Бекић наводи како је Дален након што је саслушао превод представке рекао: »После овога могу говорити само пушке, топови и вешала!« Бекић н. д.

51) Исто.

52) АБХ, ЗМФ, Пр. бр. 33/БХ 82, писмо Угарске владе ЗМФ од 11. I. 1882. године.

53) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 70/82. од 30. децембра 1881. Записник у вези са враћањем протеста ЦШО Мостар члановима општине.

ма изданима по Његовом Величанству цару и краљу, није никада и у нико- је доба допуштено критиковати, те ако би се тај покус још једном обновио, то ће тада Влада општину саму безодвлачним распустом, а свакога поједи- нога члана најстрожије казнити.⁵⁴⁾

Многи у Мостару сматрали су да је тиме ствар са представком против војног закона окончана и да неће бити никаквих репресалија. Чак је из За- једничког министарства финансија, у вези са Даленовим извјештајем од 14. децембра 1881. речено да је довољно појачати надзор над радом ЦШО, а не предузимати мјеру разрјешавања, односно укидања. Међутим, већ је у горњој Херцеговини буктао устанак, младићи су бјежали од војне обавезе, а аустроугарска појачања почела су да пристижу преко Метковића. Очиг- ледно је било да је држање ЦШО према војном закону имало одлучујући утицај на устанак у горњој Херцеговини.

Одмах по повратку из Беча, гдје је примио инструкције, окружни предстојник Вуковић почео је са репресалијама против ЦШО у Мостару коју је сматрао за највећег кривца за устанак. У ноћи 26. јануара ухапшен је Ђорђе Бекић, који је означен као састављач протеста. Већ трећег фе- бруара 1882. Дален је јавио телеграмом у Беч да је Вуковић 2. фебруара распустио Одбор ЦШО у Мостару, а њене агенде предао котарском пред- стојнику Рукавини.⁵⁵⁾ Том приликом су Вуковић и Рукавина дошли са жан- дармима у просторије ЦШО и позвали чланове Одбора да им саопште да је ЦШО распуштена и да морају предати агенде и имовину Општине. Док је Билић шутио, успротивио се Васо Круљ, који није дозволио предају имо- вине, па је тек сутрадан, када су егзекутори поново дошли, на силу одузета имовина (архива, црквене књиге и драгоцености), а Васо Круљ одведен у затвор. Послије Бекића и Круља похапшено је још неколико чланова Од- бора ЦШО, и то: Димитрије Билић, Симо Ковачевић, Марко Косјерина, Никола Зец, Војислав Шола и Михајло Аничих, док је Игњату Гаталу и Ђорђу Радуловићу, који су успјели да побјегну и да се придруже устаници- ма, суђено у одсуству. Ухапшен је био и Мијат Радовић са сином, иако нису били чланови Одбора ЦШО, наводно због агитације против војног за- кона.

Суђење оптуженим мостарским грађанима отпочело је 9. марта 1882. године, а већ 15. марта изречене су пресуде у Окружном суду у Мостару. Оптужницом је окривљена мостарска ЦШО да је постала огњиште буне за цијелу Херцеговину, да је увијек била незадовољна са сваком влашћу, да је прекорачила своја овлашћења и, умјесто да се бави црквеним и школским питањима, мијешала се и у политички живот итд. »Никада задовољна, те хлпећи за самоуправом, која се не да конкретирати ни контролисати, али оштро граничи са јавном буном и безвлашћем, ова општина беше већ у првом почетку неспоразумна и незадовољна постала одношајима...«⁵⁶⁾

Као докази материјал против Општине суд је узео неколико докуме- ната нађених код Бекића и у архиви Општине, као: писмо ЦШО Азијатс- ком департману у Русији за помоћ православној школи у Мостару; писмо ЦШО у Гацку, Коњицу и другим мјестима; писмо цариградском патријар-

54) Исто.

55) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 200/82. Телеграм Далена Славију од 3. фебруара 1882.

56) Из оптужнице против потписника представке, Бекић н.д. стр. 67.

ху којим га упозорава Општина да неће пристати да јој иновјерни цар именује митрополите; записници са сједница Општине и сл.⁵⁷⁾

Сви ухапшени оптужени су »због ометања јавног мира и реда и буњења«, а као главног кривца тужилац је означио учитеља Бекића. Главна кривица оптужених била је што су потписали протест против војног закона, а за неке додато је још да су се дописивали »са озлоглашеним подстицатељима Пелагићем и Филиповићем«.⁵⁸⁾ Најстрожије је осуђен Васо Круљ на 18 мјесеци, Симо Ковачевић, Марко Косјерина и Никола Зец на по једну годину тешког затвора, док су Војислав Шола, Михајло Аничих и Димитрије Билић ослобођени оптужбе, први због малољетства, други због старости, а трећи због компромисног држања.⁵⁹⁾ На жалбу осуђених Врховни суд је, донекле, преиначио казне тако да су Бекић, Ковачевић, Зец, Косјерина и Радовић кажњени по 12 мјесеци тешке тамнице, а Васо Круљ 14.⁶⁰⁾ У односу на бруталне мјере које су окупаторска власт и војска предузимале против устаника, ове казне мостарским грађанима могу се сматрати благим. То се може објаснити настојањем Аустро-Угарске да ублажи веома неповољан утисак на који је наишла вијест о устанку у иностранству, као и бојазни од даљих сукоба са мостарским српским грађанством.

Сукоб са мостарском ЦШО и искуство с другим општинама које је аустроугарска окупациона власт стекла у току устанка, навели су шефа Земалске владе Далена да предложи Заједничком министарству строгу контролу и надзор црквених и школских одбора као и јачи административни утицај на православне школе »које не пружају никакву гаранцију да се школска омладина васпитава у лојалном духу. Постоји више доказа за супротно васпитање«.⁶¹⁾ Након угушења устанка, Дален констатује да је православно становништво уопште, а нарочито водећи чланови ЦШО, и учитељи и попови, узели непријатељски став према владиним интенцијама. Зато Дален тражи овлаштења да донесе одговарајуће наредбе о надзору и контроли ЦШО.⁶²⁾

Заједничко министарство није оспорило потребу да се ограничи и строго контролише дјелатност ЦШО и надзире рад православних школа, јер се из бројних извјештаја о устанку могла увјерити у стварни утицај ЦШО, али је ставило примједбу да се наредбе формулишу на тај начин како се прописане мјере не би тумачиле тако да се односе само на православне ЦШО и школе, него да могу бити примијењене и на католичке и муслиманске школе.⁶³⁾

Сводећи биланс устанка 1882, Аустро-Угарска је могла да констатује за њу поразне чињенице, а то је да народ ни последице више од три године није прихватио окупацију као готову чињеницу и, још горе, да је дошло до борбене сарадње Срба и Муслимана у Херцеговини, иако је још приликом окупације генерал Филиповић упозорен да спријечи »... приближавање или

57) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 738/82. ЗВС шаље ЗМФ преводе пронађених списа 15 марта 1882.

58) Бекић стр. 67 – 68.

59) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 620/82. Телеграм Далена Славију од 17. марта 1882. и Капићих *Херцеговачки устанак 1882* стр. 200; Ђоровић стр. 90 и Бекић стр. 122 – 125.

60) Ђоровић, н.д. стр. 90; Бекић, н.д. стр. 136.

61) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 1759/82. Даленов извјештај ЗМФ од 21. јула 1882.

62) Исто.

63) Исто.

савез муслиманског с православним становништвом, које треба да се најстрожије надзире с обзиром на евентуалне, окупацији непријатељске аспирације.«⁶⁴⁾ Због компромитације коју је доживјела аустроугарска окупациона политика у Босни и Херцеговини, како код своје опозиције у делегацијама, тако и код великих сила, дошло је до министарске кризе, која је, у ствари, била криза окупационог режима у Босни и Херцеговини. Усљедила је смјена у највишим врховима окупационе управе: На челу Заједничког министарства Славија је замијенио Калај, који је својим доласком означио нову значајну фазу окупационе политике у Босни и Херцеговини, тзв. Калајеву еру, шефа земаљске управе Далена замјењује Апел и, најзад, да би се бар привидно одвојила цивилна од војне управе креира се функција тзв. цивилног адлатуса, која је најприје додијељена барону Николићу, Србину из Војводине, што је требало да има значаја у будућој Калајевој политици према Србима.⁶⁵⁾ Ослањањем час на један, час на други народ, што је де факто водило његовој подјели, затим сузбијањем већ пробуђене хрватске и српске националне свијести и покушајем стварања тзв. босанске нације и тзв. босанског (земаљског) језика, давањем равноправности за оба писма и другим мјерама, Калај покушава да у Босни и Херцеговини ин-аугурише такву политику која би поправила тешку ситуацију коју је у земљи оставио устанак 1882.⁶⁶⁾

3. Покушај даљег ограничења самоуправе и завођење надзора над радом ЦШО

У склопу Калајеве политике долази и до корјенитог преиспитивања организације и дјелатности црквено-школских одбора, јер се окупациона власт и прије устанка 1882. године, а нарочито у устанку, и то не само на мостарском случају, увјерила у њихово нелојално и непријатељско држање према режиму. Прије него што је донијела одговарајуће одлуке, Земаљска влада је у марту 1883. године затражила од окружних области да јој доставе детаљне анализе о организацији и раду православних ЦШО пошто намјерава да уведе »... сталну и успјешну контролу православних црквених и школских одбора и општина у окупираном подручју од стране политичке управе...«⁶⁷⁾ Тражено је да се да оцјена о ранијем и постојећем статусу ЦШО и дјелокругу рада њихових одбора, о политичком држању чланова одбора, затим оцјену о школама које су потчињене ЦШО и о способности и држању учитеља. По овом циркулару, окружни предстојници су били дужни да на основу тих анализа дају и процјену локалне политичке ситуације и предлоге у вези с даљим радом ЦШО. Посебно је упозорено да се подаци о општинама не траже писмено, већ да се на други начин до њих дође.

64) Капицић, *Херцеговачки устанак 1882*, стр. 11. Инструкције генералу Филиповићу из Царске ратне канцеларије у Бечу.

65) Николић је био у сродству с породицом Обреновића, јер је његова мајка била кћи кнеза Милоша. Српски краљ Милан одликовао је у јесен 1882. Николића као босанског цивилног адлатуса великим крстом Таковског реда, што је требало да још више нагласи повезаност Србије с Аустро-Угарском послје Тајне конвенције.

66) Капицић, н.д. 288 – 290.

67) АБХ, ЗВС Резерват (Рес.) бр. 1524/1884. Циркулар ЗВ за БиХ свим окружним областима од 22. марта 1883

Извјештају окружног предстојника из Бихаћа приложен је и извјештај котарског предстојника Карабеговића, који је описао и оцијенио рад ЦШО у Бихаћу.⁶⁸⁾ У уводу тог извјештаја се наводи да су ЦШО у Босни »... познати од старих доба као дјелујуће оружје извањских панславистичких комитета, јер кроз исте амо се тајно увлачи осим побуђујућих листова и писама, црковни уреси и књиге школске, а каткад и новчана потпора...« За одбор ЦШО у Бихаћу тврди се да се чврсто држи »неодвисности« на темељу статута из 1872. године, који није никада одобрен од Владе. Одбор се оптужује да избјегава надзор политичке власти, да не поштује прописе, да одвраћа народ од сваке покорности према властима и сл. Наводи се и примјер како је ова општина одбила да прими Владино помоћ за градњу школе, нако није имала довољно средстава, смјело одговарајући: »Не требамо! Можемо ми градити и без Владине помоћи.«⁶⁹⁾ Даље је општина оптуживана што није власти пријавила промјену учитеља, да је постала »русо-српска агентура«. У извјештају се наводи група политичких истомишљеника Слијепчевић, Илија Гутеша, Петар Узелац, прото Беговић и прото Шорак са својим бројним присташама, затим да главну ријеч у одбору има група досељених трговаца, за које је речено да су страни агенти и сл.

На крају овога извјештаја предлаже се да се забрани бирање у одборе ЦШО свим досељеницима како би се на тај начин спријечило туђи утицај на ЦШО, затим да се измјени статут у смислу обезбјеђења што веће контроле политичке власти, јер ако се и даље допусти њена самоуправа и задржи либералан однос власти, доћи ће до даљих сукоба и јачања страног утицаја.⁷⁰⁾ Да би се то постигло, предложено је да се распусти постојећи одбор ЦШО у Бихаћу и да се изабере нови али без досељеника.

Окружни предстојник из Бихаћа, користећи се својим ранијим искуством из рада на регулисању односа са ЦШО у Бијељини 1879. године, израдио је и нацрт статута о организацији и раду ЦШО и доставио га Земаљској влади.⁷¹⁾ Он је у принципу прихватио предлог котарског предстојника да се распусти одбор ЦШО у Бихаћу, али је заузео становиште да се то не проведе административним путем него путем примјене новог статута, што би, по његовом мишљењу, било мање одиозно. Предлогом статута предвиђено је да се у одбор не могу бирати страни досељеници, него само мјештани, затим да Земаљска влада у Сарајеву и митрополит дају сагласност на избор одбора ЦШО чиме би се обезбједили државни и црквени интереси. Предвиђен је, такође, надзор над радом одбора од стране среских власти, али је иначе дата пуна слобода одбору у области рјешавања црквених питања. За групу политичких противника које је навео и котарски предстојник предложено је да им се ускрати пасивно изборно право, тј. да уопште могу бити чланови црквено-школских одбора.

Пристигло је више извјештаја и из других округа, али је изгледа за Владу било најважније каква је ситуација код ЦШО у Херцеговини, које су и прије, а нарочито за вријеме устанка 1882. године, долазиле у сукоб са

68) АБХ, ЗВС Рес. бр. 1524/1884. Извјештај Котарског уреда у Бихаћу Окр. области Бихаћ од 11. јануара 1884.

69) Исто.

70) Исто

71) АБХ, ЗВС Рес. бр. 1524/1884. Извјештај Окружне области Бихаћ уз који се доставља ЗВС и нацрт статута 18. новембра 1884.

окупационом влашћу. На основу података прикупљених од котарских уреда Окружна област у Мостару сачинила је извјештај о стању ЦШО у Херцеговини и скупа са приједлозима послала га Земаљској влади.⁷²⁾ Према овом извјештају, осим Мостара, у Херцеговини су још постојале ЦШО у Невесињу, Коњицу, Љубушком, Гацку, Требињу и Стоцу. Једино у Билећи није било ЦШО. Ове општине издржавале су више православних основних школа, и то: у Мостару четвороразредна школа за дјевојчице и посебно за дјечаке, док су постојале основне школе за дјечаке у Невесињу, Фојници, Љубушком, Стоцу, Гацку и Требињу. У Коњицу је Земаљска влада смијенила учитеља Косту Војновића као неподобног, а одбор ЦШО упутила да тражи другога тако да тада школа није радила.⁷³⁾ У Љубињу је Општина била у преговорима око отварања конфесионалне школе. За школе у Мостару наводи се да су опремљене училима и наставним средствима, да имају способне учитеље, нарочито управитеља Николу Мештеровића, и сл. Осим ових задовољавајуће стање било је још у Требињу, Гацку и Стоцу, док су у осталим радили учитељи без довољно стручне спреме, па чак неки једва да су знали читати и писати.⁷⁴⁾

Сви одбори ЦШО и рад школа подвргнут је био надзору и контроли котарских уреда, што, према мишљењу Окружне области, треба и даље задржати, тим прије кад се зна да су се »... ове корпорације од вајкада бавиле политичким сплеткама«. Поред осталог, према налогу Земаљске владе, тражено је да се испита да ли ове општине имају одобрене статуте. У Херцеговини је, изгледа, само мостарска општина имала свој Статут, донесен тек 1880. године, али се не зна да ли га је Влада икада била потврдила. Овим Статутом служиле су се као узорком и остале општине у Херцеговини.

Често су власти у Мостару, при сваком спору, приговарале да општине раде незаконито, тј. да немају одобрен статут. То је навело ЦШО у Мостару да 1880. године донесе »Правилник српског православног општества Мостарског и Школску уредбу«. У уводу се даје објашњење: »Будући грађани мостарски православне вјероисповједи одавно имаду правила, од саме турске владе призната, којијех су се придржавали при изборима српско-православних општина, при руковођењу народном имовином и уопште у разним народним пословима; али будући у исто вријеме ова правила никад нису била написана, но су се чувала по предању до данас, – потписани грађани ријешеше, да се једном напишу иста правила, која су уствари одавно у животу била«.⁷⁵⁾

Правилник мостарске ЦШО, представља, стварно, први писани статут који је настао на основу традиције и обичајног права. Права ЦШО да аутономно рјешава питања своје цркве и школе, па и у другим питањима од интереса за српски народ била су током низа година толико ушла у животну праксу да се, све до доласка Аустро-Угарске, сматрало да није ни потребно ту праксу писмено нормирати. И у ранијим, а и у каснијим споровима аустроугарска власт је, на тврђење ЦШО да су и турске власти поштовале њихову самоуправу, тражила за то писана одобрења од турских власти.

72) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар ЗВС од 26. априла 1884.

73) АБХ, ЗВС бр. 19.042/1 од 10. октобра 1883.

74) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар.

75) Исто. Правилник српско-православног општества Мостарског и школска уредба.

У овом Правилнику Српско-православне општине у Мостару има 73 члана. Највише тијело ЦШО је народна скупштина, која се одржава сваке године на дан св. Саве и договара се »о црквено-народним и школским пословима«. (чл. 1-3 Правилника). Чланом скупштине могао је бити сваки Србин православне вјере, мостарски грађанин под условом да је поштен, здравог разума и »подајник ове земље«. Осим тога, тражено је такође као услов да има у Мостару »какву непокретну сопственост«. (чл. 4.). Досељени Срби морали су провести најмање пет година да би постали чланови скупштине. (чл. 5.).

Главна скупштина бирала је десет чланова одбора ЦШО. (чл. 38-42). Главни задатак општине је био да се брине за напредак цркве и школе и да руководи имовином, али и да представља пред Земаљском владом »опште-народне интересе«, да се »сноси« са Владом у свим предметима који се тичу »у појединости нас православнијих«, да се посебно сазваном скупштином одређује представнике православних и варошку општину, Окружно вијеће, Врховно управно земаљско вијеће, Окружни суд, као и народне депутате у разним приликама. (чл. 43.). Пошто су се одраније ЦШО из других херцеговачких мјеста често обраћале у разним приликама мостарској ЦШО, Правилник је и то регулисао, тако да се у таквим случајевима ЦШО Мостар морала договарати с митрополитом. (чл. 44.) Овим Правилником је омогућено Општини да иступа и у име свих општина у Херцеговини, против чега се енергично борила окупациона власт.

Уредба српско-православних школа у Мостару садржи 51 члан и регулише сва питања организације и рада мушке и женске основне школе која је носила назив »Православна српска народна школа мостарска«. Уредбом је прописан програм школе, који нико без знања општине није могао мијењати. Општина је такође одређивала и уџбенике за школу. У школу су се могла, према овој Уредби, примати и дјеца других вјероисповијести и нису била обавезна да слушају вјеронауку. (чл. 9.) Значајна је одредба да бирање и наименовање учитеља »принадлежи једино српско-православном општеству мостарском, које је у овом погледу сасвим независно«. (чл. 18). Надлежност општине остваривана је и у области надзора школе, при чему би поред чланова општине био ангажован и школски надзорник. (чл. 37). То је такође, поред осталог, био, нарочито у каснијем развоју, врло чест разлог сукоба с окупаторском влашћу, која је од почетка настојала да сузи аутономна права општине, прописана овим Правилником. Пада у очи да у овом Правилнику није уопште предвиђен надзор политичке власти над радом ЦШО и школе, што ће у току реорганизација ЦШО у Босни и Херцеговини представљати један од главних захтјева окупаторске власти.

Окружна област из Мостара испољила је у свом извјештају велику опрезност имајући у виду евентуалну промјену постојећег стања у организацији и раду ЦШО. Прије свега, упозорено је да у постојећим прописима нема основа за промјене, а ако би то било онда треба врло пажљиво извршити припреме, јер пријевремене промјене предузете без сигурног изгледа на потпун успјех могу изазвати нове компликације или у најмању руку довести у питање углед власти.⁷⁶⁾

Даљи предлог из Мостара односио се на потребу да Земаљска влада задржи за себе право да одобрава уџбенике и наставна средства као и избор

76) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар од 26. априла 1884.

учитеља и да на тај начин обезбиди државни интерес и постепено одврати ЦШО од политичке пропаганде, која је одвајкада посматрана као њихова домена. Против политичке дјелатности ЦШО говоре и извјештаји из срезова. Тако, на примјер, у извјештају из Коњица наводи се да су ЦШО »политичка тијела, која се са великом политиком баве више него са црквено-школским пословима«. ⁷⁷⁾ И даље«... Ове општине су, изгледа, за свој животни задатак узеле да се налазе у сталној опозицији према Влади«. Из Невесиња је такође послата врло оштра оцјена о раду ЦШО, гдје се наводи: »...Као што је то уопште код православног становништва Херцеговине за обичај да се стално баве са политичким интригама, ЦШО чине мјеродавне факторе у свим политичким супродстављањима«. ⁷⁸⁾

У поменутом извјештају Окружне области посебно се третира мостарска ЦШО која је 1882. године, због писања протеста против војног закона, била распуштена и за комесара постављен котарски предстојник Рукавина, који је уз помоћ Ђорђа Јеличића и Сава Билића, као повјерљивих домаћих људи, управљао пословима и имањима ЦШО. И котарски предстојник Коци у свом извјештају и Окружно начелство слажу се да су строге мјере кажњавања, прогона и хапшења, биле у оно вријеме безусловно потребне да би заштитиле ауторитет власти, а »становништво осјетило силу наше управе«. ⁷⁹⁾ Такође сматрају да је то готово потпуно умирило немирне духове и поправило односе православног становништва и окупаторске власти те да би због тренутног повољног политичког расположења требало поновно успоставити ЦШО с ранијим правима. Разумије се, будући рад општине мостарске одвијао би се уз стални надзор владиног комесара. Очекивало се да би тај доказ »обзира и милости са стране наше владе« изазвао врло повољан утисак код православног становништва Мостара, што би био велики добитник за управу.

Земаљска влада је тражила од Окружне области Мостар да се не мијеша у обичаје и дјелатност постојећих ЦШО и да ништа не предузима у томе све док се законски не регулишу вјерски односи у Босни и Херцеговини, поготово што то ни политички није препоручљиво. ⁸⁰⁾ Наглашавало се да то није потребно пошто политичке власти имају и на основу постојећих закона могућност да рад ЦШО држе под сталном контролом. Зато је тражено од Окружне области у Мостару да оствари утицај прије свега на састав одбора ЦШО и да нарочито строго пази да ове општине у својој дјелатности не излазе из круга искључиво црквено-школских оквира, као што је често био случај раније када су преузимале заступање својих припадника у административним и савим политичким питањима. ⁸¹⁾ Посебно је упозорено да се не дозволи органска повезаност ових општина међусобно и њихово потчињавање под мостарску општину као водећу, која да је тон, »што је ова чак у свом *ad hoc* статуту изразито и навела и искоришћавала у политичко

77) Исто. Извјештај Котарског уреда у Коњицу од 16. априла 1884.

78) Исто. Извјештај из Невесиња од 15. априла 1884.

79) Исто. Упореди извјештај Котарског предстојника из Мостара Коција и извјештај Окружног начелства Мостар.

80) АБХ, ЗВС, Рес. бр. 527/1884. Одговор ЗВС на предлоге ОО Мостар од 27. VI. 1884.

81) Исто

агитационе сврхе».⁸²⁾ Дакле, карактер и цјелокупна организација ЦШО требала је да се ограничи на искључиво локалним оквирима, тј. да оне постану затворене организације.

За конфесионалне школе које су се налазиле под управом ЦШО, а које су такође представљале велику бригу власти, Влада је тражила да се и на њихов рад утиче, и то путем прописаног наставног плана, стручног оспособљавања и провјере учитеља, затим бољом и издашнијом поуком школкеј омладини, брижљивијом његом вјерске наставе и сл., што ће уз конкуренцију боље организованих и опремљенијих државних интерконфесионалних школа довести до њиховог постепеног изумирања. Приједлог Окружне области за поновно успостављање мостарске ЦШО, за коју сврху је котарски мостарски уред доставио на разматрање и нацрт новог статута ЦШО у Мостару, Влада је прихватила и обећала да ће одобрење тражити од Заједничког министарства финансија у Бечу.

Нацрт новог статута за ЦШО Мостар је имао као основу Статут мостарске ЦШО из 1880. године, али је унио и битне измјене које су обезбијевале потпуни утицај и контролу државне власти над цјелокупним црквено-школским животом. Најважније је било да се новим статутом обезбиједи и регулише право да свим скупштинама и сједницама одбора ЦШО присуствује у својству владина комесара службеник котарског уреда у Мостару. Њему су се морали пријавити сви скупови ЦШО, а дато му је право да прекине рад сједнице одбора или скупштина ако општина прекорачи прописани дјелокруг или донесе одлуке које су у супротности са статутом или законима.⁸³⁾ С нацртом статута сложила се, углавном, Окружна област у Мостару, док је Заједничко министарство у Бечу унијело неке измјене којима је био циљ да још више појачају утицај власти на рад ЦШО. Тако је захтијевано да се обавезно, након 48 часова после одржане сједнице или скупштине, достави записник котарском уреду, а овај је имао право да анулира све одлуке које нису у компетенцији општине и чије би извршење могло имати штетне политичке посљедице.⁸⁴⁾

У свом предлогу за поновно успостављање ЦШО Мостар окружни предстојник барон Бенко предлагао је и извјесно попуштање према Србима, односно да се, поред реинтеграције ЦШО у Мостару, што би значило и опраштање за њено опозиционо држање 1881. и 1882. године, истовремено ослободе издржавања казне чланови одбора ЦШО који су осуђени у марту 1882. године. Да би та мјера милости имала веће ефекте, он је предложио да се и статут и амнестија објави 18. августа на дан царевог рођења.⁸⁵⁾

Земаљска влада је, подржавајући приједлог Котарског уреда и Окружне области у Мостару за реинтеграцију мостарске општине, такође додала да концилијантан став мостарских Срба говори да су узроци због којих је дошло до распуштања општине 1882. године отклоњени, да су мо-

82) Исто. In keiner Weise darf hierbei die organische Zusammengehörigkeit dieser Gemeinden zu einander und deren Unterstellung unter die Mostarer Gemeinde als leitender und tonangebender Körperschaft geduldet werden... »Правила ЦШО Мостар власт назива ад хок статут, што значи да државна власт није никада ова Правила ни потврдила.

83) АБХ, ЗМФ, бр. 5808/БХ 1884. Предлог ЗВС Заједничком министарству да се поново успостави ЦШО у Мостару од 4. септембра 1884. године.

84) Исто. Примједбе ЗМФ на ацрт статута ЦШО у Мостару.

85) АБХ, ЗВС Präs. бр. 1161/1884. Предлог Окружне области у Мостару ЗВС за поновно успостављање ЦШО од 6. августа 1884.

старски Срби извукли опоре поуке, те да би требало дозволити поновни рад општине.⁸⁶⁾ Влада је нагласила изванредну оданост православног становништва црквеној и школској аутономији и изразила увјерење да ће признање њиховог побољшаног политичког држања изазвати најбољи утисак.⁸⁷⁾

Владин закључак, како ће се касније видјети, био је погрешан. Није се у Мостару радило о, промјени политичког слова српског грађанства него краћем затишју насталом због хапшења и терора власти, последице устанка 1882. године.

У свом одговору Заједничко министарство је прихватило Владин предлог да се у погодно вријеме прогласи статут и тиме одобри поновни рад ЦШО, а у погледу амнестије осуђених чланова општине такође се сложило са предлогом да Влада размотри поједине случајеве и према потреби смањи појединцима казне, али да се не прогласи општа амнестија.⁸⁸⁾ Тиме је истовремено с највишег мјеста дато условно одобрење за обнављање рада мостарске ЦШО, тј. да општина усвоји прописани статут па тек затим да добије одобрење за рад.

Убрзо се показало да су процјене о политичкој ситуацији у Мостару које су дали функционери Калајевог режима биле погрешне. Сукоб Општине проширио се и према хијерархији, која је постала дио структуре окупационе власти, с обзиром на то да је новог митрополита у Мостару Серафима Перовића, након смрти Леонтије Радуловића, именовао цар. Он се убрзо ставио у службу режиму у борби против црквено-школске самоуправе. Тек је, након више неуспјелих покушаја власти и митрополита да сазову скупштину и усвоје статут, 1888. године обновљен рад ЦШО у Мостару и натурен октроисани статут, који је битно ограничио њену самоуправу. Борба мостарске српске трговачке чаршије за самоуправу у области црквеног и школског живота настављена је и последице обнављања рада Општине, све до окончања покрета за црквено школску аутономију 1905. године.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS WIRKEN DER SERBISCHEN OPPOSITION IN MOSTAR IN DER ERSTEN PHASE DES KAMPFES UM SELBSTVERWALTUNG IN GLAUBENS – UND ERZIEHUNGSFRAGEN

Die österreichisch – ungarische Besatzungsmacht in Bosnien und der Herzegovina kam von Anfang an in Konflikt mit dem nationalbewussten und ökonomisch verstärkten serbischen Bürgertum der Städte. Der Konflikt war aus dem Versuch der Besatzungsmacht erwachsen, die im nationalen Kampf der Serben in der letzten Periode

86) АБХ, ЗМФ, бр. 5808/БХ 1884. ЗВС – ЗМФ 4. септембра 184.

87) Исто. »... so müsste es wohl auf die orthodoxe Bevölkerung, welche an der Autonomie in Kirchen – und Schulangelengheiten bekanntlich ausserordentlich hängt und dieselbe gegenwärtig gewiss schwarzlich varmisst, den besten Eindruck machen, wenn in Anerkennung ihren gebesserten politischen Haltung die erwähnte Körperschaft wider ins Leben gerufen wurde«.

88) Исто. Одговор ЗМФ на предлоге ЗВС од 10. септембра 1884.

der türkischen Verwaltung gewonnenen Rechte und Vorteile, besonders auf dem Gebiete der Erziehung und des Glaubens, aufzuheben. Die neue Herrschaft erkannte den Serben keine Selbstverwaltung für Kirche und Schule zu. Deshalb kam es zu ersten Zusammenstößen in der Herzegowina und besonders in Mostar, wo sich eine starke politische Opposition herausgebildet hatte. Das Zentrum dieser Opposition war die Serbischorthodoxe kirchlich-schulische Gemeinde in Mostar, die starken Einfluss auf andere Gemeinden in der Herzegowina hatte.

Die Mostarer Gemeinde protestierte wegen der Konventions- beschlüsse mit Österreich - Ungarn über die vorläufige Ordnung der Serbischorthodoxe Kirche in Bosnien und der Herzegowina 1880 zuerst beim Patriarchen. Im selben Jahr wurde an den Kaiser in Wien eine ausführliche Beschwerde gerichtet, in der das gesamte Herrschaftssystem angegriffen und eine Beteiligung des Volkes an der Verwaltung gefordert wurde. 180 Serben aus Mostar unterschrieben die Beschwerde; ihre Verfasser war der Lehrer Jovo Ljepava, als Propagator des Sozialismus in der Herzegowina gekennzeichnet. Das zweite noch bedeutendere Hervortreten dieser Gemeinde war ihr Protest gegen das Militärrecht, der 1881 an die Landesregierung in Sarajevo gerichtet wurde, was bedeutenden Einfluss auf das Aushrechen der Erhebung in der oberen Herzegowina im Jahre 1882 hatte. Die Repressalien der Macht waren sehr scharf: die kirchlich - schulische Gemeinde wurde aufgelöst, die Unterzeichner zu mehrjährigen Gefängnisstrafen verurteilt.

Nach einem gewissen Stillstand setzte sich in Mostar, der Konflikt fort und wurde um die Fragen geführt, die Selbstverwaltung von Kirche und Schule berührten. Es war der Kampf um das Recht dieser Gemeinden in der Herzegowina frei, ohne Einfluss der Behörden, serbische Grundschulen zu eröffnen und Lehrer zu wählen - was sie auch zur Zeit der türkischen Herrschaft getan hatten, die neue Herrschaft jedoch hinderte sie daran -, der Kampf um eine freie Wahl der Geistlichen, Gleichberechtigung der Schrift, um das Benutzen serbischer nationaler Namen für Schulen, Vereine u.ä.

Der Konflikt der Gemeinde für Kirchen - und Schulwesen in Mostar erweiterte sich in der letzten Phase des Kampfes um Selbstverwaltung zu einem Konflikt mit der Kirchenhierarchie, denn diese war Teil des Systems der Besatzungsmacht. Der Zusammenstoß mit der Hierarchie in Mostar begann wegen der Absicht des zahumer-herzegowinischen Metropoliten, den Einfluss der Gemeind von Mostar im Kloster Žitomislići auszuschalten.

Das Kallay - Regime kennzeichnete die Forderungen der Opposition vom Flügel der kirchlich - schulischen Gemeinde als politischen Kampf, dessen Ziel die vollständige nationale Affirmation und die Schaffung eines »Staates im Staat« sei. Daher bekämpfte es diese Bewegung von Anfang an mit scharfen Massnahmen und Repressalien.